

É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila szerk., Nyelvelmélet és dialektológia

PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék, Piliscsaba, 2009. 248 l.

1. A kötet a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Karán 2008. november 11–12-én tartott „Nyelvelmélet és dialektológia” című műhelykonferencia anyagát adja közre. Mint a kötet egyik szerkesztője, É. KISS KATALIN a kiadvány előszavában megjegyzi, a konferenciával az volt a szervezők célja, hogy „a nyelvi változatok elemzése terén hidat teremtsen az adatgyűjtésre, dokumentálásra, valamint a szerkezeti elemzésre összpontosító kutatások között” (11). A dialektológiai és nyelvelméleti megközelítésmód összekapcsolása mindkét terület számára új lehetőségeket nyit meg. A nyelvelmélet számára a nyelvjáráskutatás a nyelvi adatok hihetetlenül gazdag tárházát kínálja: a dialektális változatok megismerése pedig segítheti számos elméleti kérdés megválaszolását, többek között a velünk született, univerzális grammatika jobb megismerését, valamint a nyelvi kontaktushatások, sőt a nyelvi változások megértését. Ugyanakkor nemcsak a nyelvelméletnek van szüksége a dialektológiára, hanem a dialektológiának is a nyelvelméletre. Elsősorban azért, mert a nyelvjárási kutatások mindezülig elsősorban a nyelvváltozatok fonémakészletének és lexikonának eltéréseire irányultak, a szintaktikai szerkezet különbségét elhanyagolhatónak vélték. Úgy tűnik azonban, hogy ezekre is jellemző a területi variabilitás, csupán a szerkezeti különbségeket nehezebb érzékelni és dokumentálni. A közvetlen megfigyelés számára rejtve maradó strukturális variánsok felderítéséhez viszont a nyelvelméleti kutatások eredményei új eszközöket és magyarázati lehetőségeket kínálnak.

A kötetben a továbbiakban a konferencián elhangzott 15 előadás írásos változatát olvashatjuk. Ezek mindegyike alapos lektoráláson esett át: ezt nemcsak az impresszumban fel-

tüntetett lektori névsorból tudhatjuk meg, hanem abból is, hogy több esetben a szerzők hivatkoznak is a lektori véleményre. A tanulmányok többsége a magyar nyelv dialektális változatainak egyes jelenségeit írja le, néhány közülük azonban idegen nyelvek (angol, olasz, német, latin) egyes nyelvjárási jelenségeit igyekeznek az elméleti nyelvészet eszköztárával magyarázni.

2. Az első tanulmány KISS JENŐ tollából származik (Elméleti deficit a dialektológiában?, 15–28), s arra a kérdésre keresi a választ, hogy vannak-e, s ha igen, mely területeken elméleti lemaradások a nyelvjáráskutatásban. Ebben KISS tudományelméleti szempontból – tudománytörténeti vonatkozásokat is figyelembe véve – kísérel meg választ adni a fenti kérdésre. Ennek során előbb a tudományos ismeretszerzés módjáról ír, kiemelve, hogy a megismerési folyamatban az indukció, a közvetlen tapasztalati ismeretszerzés végső soron megelőzi a dedukciót. Ugyanakkor a generatív nyelvtanok és a funkcionális nyelvészeti kutatás sokáig érdektelennek tartották a nyelvhasználatból származó nagy mennyiségű adat gyűjtését és elemzését. Az utóbbi időben azonban egyértelmű változás figyelhető meg ezen a téren, többen is hangsúlyozzák, hogy a részhipotézisek predikcióinak ellenőrzését a nyelvben ténylegesen előforduló vagy megengedett esetekkel való összevetésben kell elvégezni. Erre a nyelvváltozatok sokszínűsége kitűnő terepet nyújt, érthető tehát, hogy az elméleti nyelvészek az utóbbi időben egyre inkább nyitottak a korpusznyelvészeti megközelítések irányába.

Ezután KISS rövid áttekintést nyújt a dialektológia történetéről, különös tekintettel arra, hogy a XX. századi elméleti kutatások megindulása mennyire gyakorolt hatást a nyelvjáráskutatásra. Ennek során rámutat arra, hogy a diszciplínában sokáig csak a lexikai gyűjtések, majd pedig a nyelvföldrajzi kutatások domináltak, elméleti kérdésekkel valóban igen keveset foglalkoztak. A XX. század utolsó harmadában azonban – elsősorban a német nyelvtudományból indulva – szemléletváltás figyelhető meg. Ez olyan „külső jegyekben” is jelentkezik, hogy a korábbi „Zeitschrift für Mundartenforschung” című tekintélyes periodika neve is megváltozott: 1969-től „Zeitschrift für Dialektologie und Linguistik” címen jelenik meg. Még inkább tetten érhető ez a szemléletváltás az 1976-ban az akkori NSzK-ban „Zur Theorie des Dialekts” (A nyelvjárás elméletéhez) címmel megjelent kötetben, aminek nyomán egy kifejezetten „elméletigényes és elmélettudatos kutatási szemléletmód kezdett terjedni a nyugat-európai dialektológiában” (19). Igen fontos még a dialektológia nyelvelméleti „megtermékenyítését” illetően a Labov nevével fémjelzett szociolingvisztikai kutatásoknak és nyelvváltozás-vizsgálatoknak a megtermékenyítő hatása is, ezek ugyanis felértékeltek a nyelvjárások kutatásbeli szerepét, hiszen a jelenben folyó nyelvi változások vizsgálatára a nyelvjárás adatok tárháza egyfajta „kísérleti laboratóriumként” szolgál. Mindezek alapján már a XX. század utolsó negyedétől csak megszorításokkal lehet elméleti deficitről beszélni a dialektológiában. Ugyanakkor, ha a magyar nyelvjáráskutatók munkáit vesszük szemügyre, láthatóan sokáig egyfajta tartózkodás látszik az elméleti kérdésektől: ez összefügg azzal a fentebb É. KISS által is említett ténnyel is, hogy sokáig úgy tartották, hogy az alacsonyabb nyelvi szintektől a magasabbak felé haladva csökkennek a dialektusok különbségei a köznyelvtől. KISS JENŐ is elismeri, hogy „a magyar dialektológia a nyelvjárás nyelvtenok leírása terén kétség kívül elméletdeficités” (25), sőt a nyelvjárás nyelvtenok készítése egy ideje nem is igazán szerepel napirenden a kutatásban. Az is tény azonban, hogy a dialektológusok között is vannak olyanok, akiket elméleti kérdések jobban foglalkoztatnak, míg másokat

alig. S ha revolúció nincs is a dialektológiában, evolúció azonban igen (vö. 25). Ez többek között az utóbbi időkben kiszélesedő nyelvi dinamikai vizsgálatokban is testet ölt.

3. VARGA LÁSZLÓ „A magyar »hullámzatos hanglejtésforma«, és amit a hangsúlyról elárul” című dolgozatában (31–46) a CSÚRY BÁLINT által több mint nyolcvan éve a szamos-háti nyelvjárásból bemutatott „hullámzatos hanglejtésformát”, valamint a vele rokon elől hullámzó és az eső zárású hanglejtésformákat vizsgálja. Ezek elsősorban az északkelet-magyarországi nyelvjárások érzelemkifejező megnyilatkozásaiban jellemzőek, de előfordulnak a köznyelvben is. Mindhárom esetben az ún. *d a l l a m p r o z o d é m* a változataival van dolgunk, s az első dallam megismétlődésének tekinthetők (emiat nem találhatók meg egyszótagos megnyilatkozásokon). VARGA kifejti, hogy szerinte a hullámzatos és az elől hullámzó hanglejtésekben szereplő főhangsúlyos szótagok egy része mellékhangsúlyokból erősödik fel. Ha mindehhez hozzáteszük még azt a megfigyelést, hogy az ún. *d a l l a m b e é k e l é s* szabálya érzékeny a mellékhangsúlyokra, kijelenthető, hogy a mellékhangsúlynak fonológiai jelentősége van.

4. BALOGNÉ BÉRCES KATALIN „Law and order: likvidák az angol nyelv dialektusában” című dolgozata (49–60) azt vizsgálja, miként függ össze a különböző angol dialektusokban a hiátustöltés rendszere az ún. intruzív mássalhangzók megjelenésével. Ismeretes, hogy az angol nyelv likvidái, a /r/ és a /l/ hasonló fonológiai folyamatokon mennek keresztül az egyes dialektusokban: *r*- és *l*-törlés/vokalizáció, ennek nyomán liaisonjelenségek morfémahatáron (kötő-*r* és kötő-*l*), illetve egyes dialektusokban inetimologikus, intruzív *r*-ek és *l*-ek betoldása ugyancsak morfémahatáron. A két intruzív likvida kiegészítő megoszlásban van egymással: intruzív *-r* kizárólag nem *r*-ező (non-rhotic) nyelvjárásokban van, míg intruzív *-l* csupán *r*-ező nyelvjárásokban. Mindezt az teszi lehetővé, hogy a fentebb említett törlő szabályok miatt a két likvida félmagánhangzós viselkedést vesz fel, és belép a hiátustöltés rendszerébe. A hiátuskerülés legfőbb módja a két magánhangzó közé történő mássalhangzó-betoldás, ennek során a mássalhangzó minőségét az első magánhangzó minősége határozza meg: felső nyelvvállású elől képzett mássalhangzó után /j/, felső nyelvvállású hátul képzett mássalhangzó után /w/, míg az összes többi, azaz nem felső nyelvvállású magánhangzók után egyes *r*-ező, *l*-törlő nyelvjárásokban intruzív /l/, a nem *r*-ező nyelvjárásokban intruzív /r/. Az pedig, hogy egy rendszeren belül mindig csak az egyik intruzív likvida található meg, azt mutatja, hogy csak három, a hiátus első magánhangzója által meghatározott hiátustöltő szükséges (*j*, *w* és *l/r*). Ez ugyanakkor azokat az elméleteket támogatja meg, amelyek szerint a magánhangzók belső fonológiai szerkezetét elegendő mindössze három alapvető (unáris) fonológiai jeggyel leírni.

5. CSER ANDRÁS „Magánhangzó+zengőhang kapcsolatok a latin nyelvjárásokban és a fonológiaelméletben” című dolgozatában (63–71) a latin nyelv egyes hangváltozásainak legjellemzőbb típusait vizsgálja. Először kitér azokra a módszertani problémákra, melyek a holt nyelvek, köztük a latin nyelvi elemzése kapcsán felmerülnek (hangzó nyelvi anyag hiánya, a latin esetében a rendkívül erős normatív hatás az írott szövegekben, ebből következően a nem normatív változatokhoz kevés adat, azok egy részéből is csak közvetett módon következtethető nem normatív alakok stb.). Ezután a latin nyelvben megmutatkozó hangtani variabilitás kevés számú esetét tekinti át, ám tanulmányában ezek közül csak a mással-

hangzókon fellépő másodlagos artikulációk instabilitásával, illetve az ezzel szorosan összefüggő magánhangzó+zengőhangból álló kapcsolatok nagyfokú variabilitására, s az ezekből következő gyakori diakrón változásokra tér ki. Ez utóbbi fenoménnel, azaz a magánhangzók és zengőhangok közti kölcsönhatások intenzitásával kapcsolatban többféle magyarázat is napvilágot látott, ezeket a szerző röviden be is mutatja, részletesebben is kitérve a valódi mássalhangzók és a vokoidák különbségében megmutatkozó ún. *j e g y g e o m e t r i a i* elképzelésekre. Eszerint a magán- és mássalhangzók elsődleges képzési helye nem pontosan ugyanaz, másodlagos képzési helyük azonban azonos. A latinra nézve ebből az következne, hogy ha a magánhangzó + zengőhang kapcsolatokban intenzívebb kölcsönhatások lépnek fel, mint a magánhangzó + zörejhang kapcsolatokban, akkor a magánhangzóknak és a zengőhangoknak azonos lehet a szerkezete. Látható ugyanakkor, hogy nem minden zengőhang viselkedik egyformán ebben a vonatkozásban: más jelenségek találhatók egyfelől a *j*, *w*, *l*, másfelől a nazálisok esetében. CSER rámutat, hogy a velaritás szempontjából másként viselkedik a *w* és az *l*, mint az *ŋ*: a *w* velaritása magánhangzós, az *l* velaritása másodlagos (tehát magánhangzós), az *ŋ*-é viszont mássalhangzós. Mindezek sematikusán is jól demonstrálhatók. Összességében tehát a latin nyelvű példák is abba az irányba mutatnak, hogy a két-szintű jegygeometriák a fonológiaelméletben jó nyomon járnak, jóllehet egyes kérdéseket ezek is megoldatlanul hagynak.

6. DOMOKOS GYÖRGY „A metafonézis az olasz nyelvjárásokban. Egy hangtani jelenség leírásának módszertana” című írásának (73–82) bevezetőjében azt fejtegeti, milyen okok vezettek Itália rendkívül erős nyelvjárási tagoltságához, majd kitér arra, hogy a dialektusok magánhangzókészlete olykor mennyire eltér a sztenderd olaszétól. Ezután a hangsúlyos szótag magánhangzójának hasonulási jelenségeivel (a képzés helyének módosulása, illetve diftongizálódás, pl. *bil* < *bello*, *antə*, *eutə* < *alto*, *alti*) foglalkozik részletesebben. Ezt a jelenséget az olasz szakirodalomban *metafonézis* néven említik, a kifejezés valójában a német *Umlaut* terminus tükörfordítása. A továbbiakban a jelenség fonológiai leírásának alternatíváival foglalkozik, ennek során bemutatja, hogy az egyedül követendő útnak a jelenleg ismert magyarázatok közül az látszik, amelyben fonetikailag és/vagy morfológiailag kondicionált fonológiai folyamatként írjuk le a jelenséget. Oka elsősorban a vulgáris latin szóvégi hosszú *i* (ritkábban *u*) hatása, eredménye pedig például a nápolyi dialektusban a középső nyelvállású *e*, illetve *o*, *i*-re, illetve *u*-ra való megemelkedése, valamint a középső-alsó nyelvállású magánhangzók diftongizálódása. Egyes nyelvjárásokban viszont (pl. Umbria déli részén) csak a szóvégi *-i* hatásának tudható be a metafonézis. DOMOKOS a vonatkozó újabb szakirodalmi eredmények referálásával bemutatja az olasz dialektusok metafonézisének tipológiáját is (három szempont: a bemeneti, a kimeneti és kiváltó feltételek szerint csoportosítva az egyes típusokat), valamint ismertet egy 1989-ben megjelent elképzelést is a metafonézis magyarázatáról. A tanulmánnyal kapcsolatban recenzióként némi hiányérzetem van, mert – noha újabb szakirodalmi eredményekre támaszkodik – a kötet legtöbb írásától eltérően nem saját kutatási eredményeket mutat be, csak mások eredményeit foglalja össze.

7. FEHÉR KRISZTINA „Dialektális hangjelenségek és az ún. zöngésségi hasonulások” című tanulmányában (85–96) az *obstruens* és *v*, *f* tagú kapcsolatok dialektális variabilitására támaszkodva a magyar zöngésségi hasonulások motivációs hátterének szokásos elképzeléseit vizsgálja felül. A fonációs kiegyenlítettséget mutató magyar zörejhang-kombinációk ke-

letkezésének klasszikus magyarázatát korábban (pl. PAPP ISTVÁN) az artikulatorikus energiatakarékosság megnyilvánulásként értékelték. Ez azonban nyilván tarthatatlan, hiszen nyelvjárásainkban az energiatakarékosnak minősíthető *borodva, ködve* alakok mellett a *borotfa, kötfe* alakok is előfordulnak, másrészt ha itt valóban az energiatakarékosság maximuma működne, várható volna a *hidves, szökf*e stb. formák fokozatos terjedése is, ám ez nincs így. Emiatt az újabb szakirodalom a gazdaságossági elv mellett már annak percepciósi aspektusait – beleértve ebbe a kiejtés lenizáltságának és fortizáltságának kiegyenlítési mechanizmusait – is figyelembe veszi (vö. 87). A szerző azonban ezeket az elméleteket sem látja problémátlanak, ezért egy új megközelítésre tesz javaslatot. Abból indul ki, hogy korai írásos adatok lejegyzési „következetlenségei” arra mutatnak, hogy „a morfémaközi fonációs harmónia igen régi jellegzetessége a magyar fonotaktikának” (88), gyakorlatilag a csonka tövek kialakulásától fogva létezhetett. Ha korábbi időkre tekintünk, az ősmagyar korszak kevés számú morféma-belseji obstruenskombinációja is fonációs harmóniával rendelkező zörejhanglejtés lehetett, mint ahogy kiegyenlítetlen zöngésségű zörejhanglejtés-kombinációk a jövevényszavak tükrében a törökből sem igen kerülhettek be. Éppen ezért nem valószínű, hogy az ősmagyar kor zártszótagúsodási folyamatai, „amelyek az új hangszerkezettű (immár zöngés obstruenseket is tartalmazó) töveken végbemehettek, egy az akkori beszélők percepciójától-artikulációjától teljesen idegen [...] fonotaktikai mintát, vagyis fonációs kiegyenlítetlen konzonánskombinációkat eredményeztek volna” (89). Ha mindezeket még a *v* artikulációs-percepciósi jellemzőivel és a magyarban való meghonosodásának történetével összevetjük, mind a *v* fonotaktikai ambivalenciájának forrásai, mind pedig a fonációs harmónia kiteljesedési folyamatai világosabban látszanak. A *v* ugyanis kétféleképpen jelenhetett meg a magyarban: egyfelől a képzés helyének eltolódásával *β*-ből alakulva, másfelől olyan töbelseji vagy tövégi *f*-ek révén, amelyek zöngés hangkörnyezetbe kerülve *v*-ként artikulálódtak. A *v* sokáig őrizhette még a *β* szonoráns-approximáns jellegét, segítve ezzel a zöngésségi hasonulás létrejöttét, sőt az is szerepet játszik ebben a folyamatban, hogy a *v* obstruens jellege nem egyértelmű: „intervokális helyzetben inkább szonoráns, mássalhangzós környezetben pedig gyakran félzöngő-félzörej jellegű” (92).

8. REBRUS PÉTER és TÖRKENCZY MIKLÓS „Paradigmatikus szabályosságok és nyelvjárási változatok a magyar alaktanban” című, igen alapos dolgozatukban (99–121) egyes morfológiai mintázatok és a szóalakokban létrejövő variációk elméleti összefüggéseit kutatják. Ehhez előbb részletesen bemutatják a paradigma fogalmát (egyazon morfoszintaktikai funkcióhoz tartozó szóalakok sora), s a paradigma mintázatainak elemzésére szolgáló megszorításokat. Ezek a megszorítások lehetnek *p a r a d i g m a t i k u s*, ezen belül a) *u n i f o r m i t á s i* megszorítások (hasonló funkcióhoz minél hasonlóbb alak tartozzék) és b) *k o n t r a s z t* megszorítások (különböző funkciókhoz különböző alakok társuljanak), valamint *f o n o l ó g i a i* és *m o r f o l ó g i a i* megszorítások (azaz a fonotaktikai és alaktani szempontból jelölt szekvenciák kerülése).

A paradigmák egésze úgy tekinthető, mint egy nagy analógiás hálózat. A bennük szereplő kapcsolatok különböző erősségűek lehetnek, s ezek erősíthetik vagy gyengíthetik egymást. Ha egy paradigma bizonyos helyein több egymásnak ellentmondó analógiás hatás érvényesül közel azonos mértékben, a paradigma instabil pontjáról beszélünk: ezeken a pontokon a két vagy több alak közti választás lehetősége megnő. Ebből következik az alábbi megállapítás: „egy nyelvváltozaton belül, illetve a különböző nyelvváltozatokban tapasztal-

ható alaktani változatok a paradigma instabil pontjaiban jelentkeznek” (102). A továbbiakban a szerzők ezt a tézist igyekeznek demonstrálni: részben a hangkivető ikes igék fakultatív alakváltozatainak elemzésével (pl. *ugrani* ~ *ugorni*), részben a határozott (tárgyas) igeragozás kijelentő módú T/1. igealakjainak nyelvjárási változatai révén. Érvelésük alapvetően meggyőző, bár magam a definit igei paradigma kapcsán – a magyar nyelvtörténeti kutatóknak a tárgyas ragozás *-ja/-i* elemének kialakulásáról vallott nézetei alapján (vö. pl. BÁRCZI GÉZA, A tárgyas *-ja/-i* személyrag. MNy. 1975: 129–31) – egy másfajta, a *-j-* és az *-A/-Á-* definitjelölőt nem feltétlenül szétválasztó elemzést is el tudnék képzelni, de ezt egy recenzióban nincs módom részletesen kifejteni. Ezután a jelen idő, feltételes mód határozott tárgyas ragozás T/1. köznyelvi alakban a definit helyett az indefinit szám/személyjelölő jelenik meg, ezáltal a két alak közti morfoszintaktikai kontraszt felfüggesztődik (*várná-nk vmit/azt*). Ebben egy fonológiai javító stratégia megvalósulását látják a szerzők, amivel ugyan a definitiségi kontraszt sérül, de egy végzetes hiátus elkerülhető). Rámutatnak ugyanakkor, hogy egyes nyelvjárási változatokban más megoldások is előfordulnak (pl. *várnók, várnájuk*), amelyek ugyan például az uniformitási kényszert megsértik, viszont általuk el lehet kerülni a homonímiát. Hasonlóan elemzik még a feltételes mód, jelen idő, tárgyas ragozás E/3., illetve kijelentő mód jelen idejének határozott ragozású E/3. köznyelvi és nyelvjárási alakváltozatait is a különböző harmonikus alternánsok közti optimalizálás tekintetében. Ez utóbbi elemzések fényében hangot adnak annak a véleményüknek, hogy a klasszikus optimalitáselméletben használatos súlyozási módszer felülvizsgálatra szorul, hiszen az eltekint a gyakoriságtól.

9. BÁLINT ANNAMÁRIA „»Mer a mi magyarságunk csak olyan tájszó, olyan nem magyar« – Magyarböd alaktani jellegzetességei a nyelvcsere utolsó fázisában” című dolgozatában (123–31) egy kelet-szlovákiai község, Magyarböd sajátos nyelvjárást vizsgálja a szlovák–magyar kétnyelvűség tükrében. A tanulmány mindenekelőtt dialektológiai változásvizsgálat a morfológia köréből, kiegészítve a kétnyelvűségből fakadó kontaktushatások, interferenciajelenségek szempontjaival is. A változásvizsgálatra az ad módot, hogy Magyarböd volt „A magyar nyelvjárások atlasza” (MNyA.) egyik kutatópontja is, így a szerző, aki a készülő új magyar nyelvatlasz kérdezőbiztosja volt a településen, összevethette az akkori eredményeket az új atlasz morfológiai tárgyú kérdéseire adott válaszokkal.

Ez a tanulmány is „kilóg” egy kicsit a kötet írásai közül: ha DOMOKOS GYÖRGY dolgozatában a saját kutatási eredményeket hiányoltam, ebben az elméleti kérdésfeltevéseket. Egy hagyományos állapotleírással találkozunk a névszótövek és -ragozás, valamint az ige-tövek és -ragozás tekintetében, amit még annyival „fejel meg” a szerző, hogy egy táblázatban összefoglalja a régi és az új atlasz adatai közti eltéréseket a köznyelvi forma térnyerése tekintetében (129). A vizsgálatból a köznyelvi forma felé való forduláson túl jól látható még a vizsgált csoport esetében a nyelvvesztés jelensége is: legalábbis a szerző feltételezi, hogy a nyelvi rendszer egyszerűsödése, például a kivételes töváltozók egyalakúvá válása bizonyos mértékig a nyelv-visszaszorulási helyzetüknek is következménye.

10. KOMLÓSNÉ KNIPFER SZÉBET „A nyelvváltozás nyomai egy magyarországi német nyelvjárás példáján” című tanulmányában (133–48) előbb – elsősorban az utóbbi évek német szakirodalmi eredményeire alapozva – a nyelvi változás néhány elméleti alapkérdését tekinti át. Ebben a részben részletesebben is ismerteti a német nyelvészetben meglehetősen

elfogadott „hagyma-modellt”, melynek az a lényege, hogy az egyes nyelvi szintek koncentrikus körökben helyezkednek el, mint a hagyma héjai, s először mindig a külső körökön levő szintek, így például a társadalmi változásoknak könnyebben kitett pragmatikai és lexikai sík változik meg, s csak később az írás, illetve a helyesírás, amely a nyelvpolitika által azonban még mindig jobban ki van téve külső változási tényezőknél, mint a „hagyma belsejében” levő nyelvtani rendszer alrendszerei, a fonológia, a morfológia és a szintaxis.

Ezután röviden bemutatja a magyarországi német nyelvjárások mai nyelvsziget helyzetét, végül dél-magyarországi német korpuszadatok elemzése révén bemutatja a nyelvvesztési folyamat egyes jeleit. Elsősorban néhány képző, pl. a múlt század 30-as éveiben még szokványos *-eth* (*Kwohnet* 'szokás, Gewohnheit') vagy a sztenderdnyelvi *-ung* helyén fellépő nyelvjárási *-ing* (*Nahrung* 'táplálék, Nahrung') visszaszorulásával, másrészt szemantikai változások révén, pl. a vizsgált nyelvjárásban is előforduló polifunkcionális *-es*, *-as* képzőváltozat terjedése: gyerekjátékok vagy felnőtt szórakozások megnevezésére (*Doktres* 'doktorost játszik'; *Kartes* 'kártyázik'), ételek megnevezésére (*Schwaines* 'disznóhúsból való') stb. Ezen túl bemutat még néhány grammatikalizációs esetet is a képzők köréből (önálló szó → szóértékű képző → nem szóértékű képző, pl. *-zeik* < *Zeug*, *-sach* < *Sache* és *-wese* < *Wesen*), végül igen szemléletes példákon demonstrálja a bilingvis beszélők nyelvében egyre gyakoribbá váló lexikai hibridizáció jelenségét (pl. *Am Benzinbrunne kannst a Zeitung kafe* = *An der Tankstelle kannst du eine Zeitung kaufen* 'A benzinkútnál tudsz újságot venni').

11. JUHÁSZ DEZSÓ „Nyelvi és nyelvváltozati rendszerek, részrendszerek és mikrorendszerek a térbeliség dimenziójában” című dolgozatában (151–60) a geolingvisztika és a dialektológia néhány alapkérdését igyekszik tisztázni. Ennek során hangsúlyozza, hogy a „nyelvi, nyelvváltozati rendszerek részrendszereiken keresztül lépnek kölcsönhatásba egymással a nyelvi szintek hierarchiáját is követve” (pl. hangrendszerek hangrendszerekkel, nyelvtani paradigmák paradigmákkal stb.) (151). Hozzáteszi még, hogy a dialektológia egyes kérdéseit a dimenzionális nyelvészet szemléleti keretében lehet „bővebb kontextusba” helyezve tárgyalni. Ez az jelenti, hogy az elemzéseket egy három dimenziós koordináta-rendszerben kell elhelyezni, amit a tér, az idő, valamint az egyéni és társadalmi determináltságban élő beszélő alkotnak. Ezután röviden kitér arra, hogy a többdimenziós komplex vizsgálatok nyelvközi, azaz areális kapcsolatokra is vonatkozhatnak, valamint kétnyelvűséggel kombinálva vizsgálhatók ezek a viszonylattípusok a magyarság szemszögéből a tömbben élő, illetőleg a perem- vagy szigethelyzetű magyarok vonatkozásában is. A tömbben élők nyelvi vitalitása erősebb, a perem- és szigethelyzetű magyaroknak viszont archaikusabb, érintetlenebb a nyelvjárásiasságuk (153).

A továbbiakban JUHÁSZ az egy nyelven belüli, nyelvjárási pólusú nyelvváltozatokra hoz példákat, kihagyva a vizsgálatból a sokkal szokásosabb „köznyelv – nyelvjárás” viszonylatot. A nyelvjárásközi (interdialektális) kapcsolatok tanulmányozása ugyanis különösen alkalmas a nyelvi terjedés és visszaszorulás ellentétes irányú folyamatainak leírására, illetve modellezésére (154). Ezt itt vázlatosan, a magyar záródó, illetve nyitódó kettőshangzók tekintetében járja körül. Megállapítja, hogy „a mai nyelvjárási záródó kettőshangzók – a szavak és toldalékmorfémák etimológiájának függvényében – lehetnek akár ómagyar elődeik folytatásai, de létrejöhetnek másodlagos diftongizációval is. [...] Ennek a folyamatnak az lett az eredménye, hogy egy erősen diftongáló nyelvjárásban minden *ó, ő, é*

fonéma egységesen kettőshangzóban realizálódhatott. Azok a nyelvjárásaink, amelyek záródó diftongust ejtenek a középső nyelvvállású magánhangzók helyén, gyakorlatilag mind így viselkednek” (156).

A nyitódó kettőshangzók nem magyarázhatók az ómagyar spiránsok vokalizációjával, ezért a szakirodalom későbbi keletkezésűeknek és a monoftongusok utólagos elhasonulásának tartja őket. Egyesek – így ABAFFY – a hangsúlyos helyzetben bekövetkezett emfaticus nyúlást tartják a folyamat kezdetének, JUHÁSZ szerint azonban az emfázis nem szükségszerű a folyamat megindulásához, egyes nyelvjárások fonotaktikai pozíciótól függetlenül hozták mozgásba a diftongálást. Annál inkább valószínű szerinte, hogy eddig számba nem vett nyelvjárásközi hatások is indukálhattak ilyen változásokat. Jól látható ez szerinte a *ie*-diftongusok kialakulását illetően. Ezt arra véli visszavezethetőnek, hogy a zárt *i*-zés tényreését követően ezeken a nyelvjárásterületeken egymás mellett élhettek az előzményt képviselő *é*-s, és a következőt képviselő *i*-s alakok, majd ezeknek egyfajta kontaminációjából jött létre az *ie*, s később ennek első eleme félhangzóvá gyöngült. Tanulmánya végén JUHÁSZ még egyes alaktani kontaminációkat, illetve lexikológiai példákat is bemutat, melyek szintén egyes nyelvjárásterületek ütközőzónáiban bekövetkezett nyelvjárás-keveredéssel magyarázhatók legjobban, bizonyítva ezzel, hogy a nyelvi változások gyakorlati elemzésében mennyi kiaknázatlan lehetőséget nyújt még a nyelvjárásközi hatásmechanizmusok feltárása.

12. HEGEDŰS ATTILA „Kísérlet a nyelvjárások mondattani alapú elkülönítésére” című tanulmányában (163–74) rámutat a nyelvjárások mondattani feldolgozottságának hiányaira. Ennek két fő okát látja: egyrészt úgy tartják, hogy a mondat szintjén van a legkisebb különbség köznyelv és nyelvjárás között, másrészt viszont a nyelvjárási szintaxis kutatásának az elméleti alapjai is hiányoztak, hiszen „a mondat szerveződésének általános belső törvényszerűségeit [...] csak a XX. század végének strukturalista elméleti nyelvészete írta le meggyőzően” (163). HEGEDŰS viszont úgy véli, hamis az a megközelítés, hogy „mondattani tekintetben a nyelvjárás alig különbözik a köznyelvtől, vizsgálata tehát nem sok sikerrel biztat” (165). Felveti, hogy a mondat argumentumszerkezetének és a benne kiosztott tematikus szerepeknek a vizsgálata a nyelvjárási szintaxis újszerű megközelítését tenné lehetővé.

A vizsgálathoz korpuszként részben a szépirodalom nyelvjárásias szövegei, részben nyelvjárási szakmunkák, monográfiák, tanulmányok, tájszótárak példaanyagai szolgálnak, ezekhez még történeti szövegek és a nyelvjárási szövegközlések is járulnak. Ezek vizsgálata nyomán javasol „megtervezni egy olyan kutatást, ahol kellő számú kutatópontot alapul véve, az argumentumszerkezet különböző megvalósulásait rögzítve lehetne meghúzni jelenséghatárokat (izoglosszákat)” (166). A továbbiakban vizsgálható volna az is, hogy az izoglosszacsomók a már ismert nyelvjáráshatárokat erősítik-e, vagy ezek alapján esetleg egy új, mondattani alapú nyelvjárásfelosztás is elképzelhető-e.

Az elméleti gondolkodást a dolgozatban egyelőre csupán egy 11 elemből álló változó-sor 25 kutatóponton való vizsgálatával támasztja alá: az elemzés egyelőre csak felszíni jelenségekkel, a vonatok eltérő morfológiai formájával foglakozik. Az argumentumstruktúra vizsgálata azonban ennél sokkal mélyrehatóbb is lehetne, érdemes volna a későbbiekben – még az elhatárolási nehézségek ellenére is – a vonatok kötelező és fakultatív voltának kérdését is bevonni a vizsgálatba, esetleg a vonatok elmaradásának, felszívódásának kérdését, az ehhez kapcsolódó jelentésszűkülés vizsgálatát (pl. *vet*, *gyűjt* stb.), valamint a belső szemantikai argumentumok kérdéskörének vizsgálatát stb.

13. CS. NAGY LAJOS „Inkongruenciajelenségek a 3. személyű birtokos többes voltának jelölésében” című dolgozatában (177–86) a többes számú birtokosra alakilag is rámutató kongruens *-uk/-ük, -juk/-jük* toldalék használatával foglalkozik a felvidéki Medvesalja és környékének nyelvújításában. Ismeretes, hogy a birtokos személyjel többnyire megegyezik a megnevezett birtokos jelző személyével és számával, a 3. személyre utaló személyjel azonban egyes és többes számra egyaránt utalhat. A magyar elméleti nyelvészeti szakirodalom részletesen tárgyalta a birtokos száma és személye szerinti egyeztetés kérdését, s meglehetősen egyöntetű a vélemény, miszerint az ún. *m e g b í z h a t ó j e l ö l é s ű* (a birtokával egy összetevőben megjelenő nem névmási) birtokosok jelölői maguk is mutatják egyes, illetve többes szám voltukat, így – feltehetően a nyelvi ökönmóia megnyilvánulásaként – a birtok többségét a birtokon nem jelöljük (pl. *Elveszett a fiúk kalapja*). Ha azonban a birtokos névmással van kifejezve (*Az ő kertjük szebb*), esetleg a mondatban egyáltalán nem szerepel (*A gyümölcsösük szépen terem*) vagy nem névmás, de birtokától elkülönülten, nem egy összetevőben foglal helyet (*A fának még a levelük sem mozdult*), esetleg ún. birtoklásmondatról van szó (*A kistelepüléseknek alig van pénzük*), a birtokon (is) jelöljük a birtokos többségét. A szerző a dolgozat „tüzetes részében” ez utóbbi típusokat vizsgálja meg a saját kérdőíve, ezen belül 65 – kor, nem és iskolázottság szerint heterogén csoportokat alkotó – adatközlő válaszai alapján. Ezekből az derül ki, hogy a névmással kifejezett, illetve csak odaérthető birtokosok esetében a válaszadók egységesen a többes számú végződéseket használták. A birtokszavuktól elkülönülten álló birtokosok esetében viszont némileg ingadozott a jelölés. Igaz, a három kiegészítendő mondatból kettőben nem tartották megbízható jelölésűnek a birtokost, ezért a többes számú személyjellel jelölték meg a birtokot, egy esetben azonban kifejezetten megoszlottak a válaszok (*A gyerek meséli, a szomszédéknak megdöglött a disznójuk/disznója*). A válaszok megoszlását korra és nemre való tekintettel is elemzi a szerző: eszerint a 61–70 évesek között inkább használatos a *disznója* alak, a 70 fölöttiek esetében inkább a *disznójuk*, míg a nemek szerinti megoszlásban a férfiak nagyjából fele-fele arányban élnek a két változattal, a nők viszont némiképp a *disznója* formát részesítik előnyben.

14. KÁDÁR EDIT és NÉMETH BOGLÁRKA „Predikatív határozói igeneves szerkezetek csángó beszélt nyelvi szövegekben” című mintaszerűen logikus felépítésű, saját kutatási eredményeken alapuló, igen alapos dolgozatukban (189–210) a *van/volt/lesz/lett + V-va* szerkezetek használatát vizsgálják. Ennek a szerkezettípusnak a köznyelvi (sztenderd) használatát az elmúlt két évtizedben már igen alaposan körbejárták az elméleti nyelvészek. A szerzőpáros ezért először a szerkezetre vonatkozó eddigi legfontosabb megállapításokat tekinti át (189–93), majd igen kiterjedt csángó beszélt nyelvi korpuszon is vizsgálják a szerkezettípust. Kutatásai eredménye, hogy ebben a nyelvátváltatban a szerkezet a köznyelvinél sokkal produktívabb és sokrétűbb. Ez főként négy jellemzőben mutatkozik meg: a) a szerkezet az argumentumstruktúrát tekintve olyan igékből is létrehozható, amelyek a köznyelven nem lehetnek a képzés bemenetei (unergatív igék); b) általános az ágensnek ferde esettel való megnevezése; c) a szerkezet megengedi a folyamatjelentést (eventive) is; d) a köznyelvinél tágabb a szerkezet képzésének alapjául szolgáló imperfektív aspektusú igék köre. Dolgozatuk harmadik részében ezeket a korpuszvizsgálat alapján feltárt szerkesztési sajátosságokat igyekeznek az elmélet oldaláról is modellálni. Ennek során megállapítják, hogy az említett szerkesztési sajátosság nem vezethető le kizárólag az eddig forgalomban lévő elmé-

leti megközelítésmódok alapján, ezért az elméletek módosítására is szükség van. Megállapítják többek között azt is, hogy az említett sajátosságok egy része a szerkezet aspektusképző funkcióival magyarázható, illetve a kiinduló séma „túlképzéseként” a román nyelv hatásának tűnik. Ami az aspektuális funkciókat illeti, a szerkezet köznyelvi funkciója alapvetően a rezultativitás kifejezése, de a csángóban olyan tranzitív és unakkuzatív igékből is lehetséges a képzés, amelyekből a sztenderdben nem alakulnak ilyen szerkezetek. Emellett feltűnő még az alakilag a rezultatív szerkezettípussal azonos, de folyamatjelenést hordozó, afféle kvázi-perfektumként működő alkalmazása is a szerkezetnek, ami ugyan a köznyelvben is előfordul, ám a csángóban a köznyelvi *lett* + *-va* szerkesztésmóddal szemben a *volt* + *-va*, sőt (talán román hatásra) a *van* + *-va* felépítés a jellemző. Ugyancsak román hatással magyarázzák az ágensnek ferde esettel való gyakori kifejezését is (pl. *Minden falu össze van járva tőlük*).

15. É. KISS KATALIN „Nekem el kell menni/el kell mennem/el kell, hogy menjek/el kell menjek/el kell menni” című tanulmányában (213–28) az idézett, eltérő földrajzi megoszlású, dialektális változatoknak tekinthető szerkezeteket elemzi. Keresi, hogy mi a közös és mi a különböző ezekben a szerkezetekben, valamint, hogy miért épp a két személytelen modális (a *kell* és a *lehet*) esetében alakultak ki ilyen szerkezeti variánsok, s az *akar*, a *szeretne* vagy a *fog* esetében miért nincs ez így.

A szerkezetváltozatok megjelenését arra vezeti vissza, hogy a *kell* és a *szabad* olyan ellentmondásos tulajdonságokkal rendelkeznek, amelyek feloldására az univerzális grammatika nem képes: egyrészt jelentésanilag segédigék (a *kell* egyes elemzésekben prozódiailag is), szintaktikailag azonban főigeként viselkednek. Mindehhez még hozzájárul, hogy mind a *kell*, mind a *szabad* személytelen predikátumok. Mivel időjel nélküli ige nem engedélyez nominativusi alanyt, a főnévi igenévnek csak odaértett, a főmondati alannyal vagy tárggyal azonosított (azoktól kontrollált) rejtett alanya lehetne. A két modális személytelen volta miatt azonban nincs egyértelmű lehetőség az alany kifejezésére: a különféle dialektális változatok ezt a problémát próbálják más-más módon megoldani.

É. KISS a tanulmány további részeiben előbb a szerkezeti változatok földrajzi megoszlását mutatja be, utána a *kell* és a *szabad* imént említett grammatikai és szemantikai sajátosságait taglalja, majd részletesen bemutatja az egyes változatok lényegét és különbségeit generatív keretben. Mindeközben figyelembe veszi az areális nyelvészet szempontjait is, így rámutat arra, hogy a segédigeszterűen működő változat (*én el köllöm érni a vonatot* stb.) az északnyugat-magyarországi nyelváltozatra jellemző csupán, s feltehetően német nyelvi hatás következménye (vö. *Ich muss den Zug erreichen*), míg a jelenleg a magyar köznyelvben terjedőben levő redukált kötőmódú beágyazott mondatok (*El kell érjem a vonatot* stb.) Moldvában és Erdélyben általánosak, ott pedig bizonyára a balkáni nyelvi térség, azon belül elsősorban a román nyelv hatásának tulajdoníthatók, hiszen ismeretes, hogy a balkáni nyelvekben nincs infinitivus: helyét a kötőmódú véges igét tartalmazó mondatok vették át. A két areális hatásra létrejött megoldás közül a német hatásra keletkezett formák vélhetően azért találhatók csak egy szűk nyelvjáróterületen, mert a megoldás idegen a segédigét nem használó magyar mondat szerkezettől, míg a balkáni nyelvek mintájára született utóbbi szerkezet-típus a magyar szintaxisban egyébként is használatos eszközökkel él.

16. ÜRÖGDI BARBARA „A végpontjelölő időhatározói mellékmondatok szerkezete és értelmezése” című dolgozatában (231–48) a címben jelzett mellékmondattípus (a magyarban: (*Addig*)...*ameddig*...) elméleti kérdéseit tárgyalja a magyarban és más nyelvekben, különös tekintettel a bennük megjelenő tagadásra. A dolgozat első felében a vonatkozó elméleti és empirikus kérdéseket foglalja össze. Ebből kiderül, hogy ezek a mondatok a világ nyelveiben számos érdekes kérdést vetnek fel, ebből az egyik a bennük megjelenő tagadás kérdése, amely egyes nyelvekben a beágyazott mondatokban kötelező, a magyarban opcionális, míg az angolban a pontszerű eseményeket jelölő igék csak tagadott formában elfogadhatók, a duratívak esetében azonban nem kötelező a tagadás. Az egyik felmerült elképzelés szerint itt nem valódi, hanem ún. e x p l e t í v tagadásról van szó, azaz a mellékmondatok igazságértékét a tagadás nem befolyásolja, a tagadó morféma jelenlétét csak egy formális szabály írja elő. ÜRÖGDI azonban több okból is kételkedik ebben a magyarázatban: elsősorban azért, mert a tagadás az egyik leggyakoribb logikai operátor, nem valószínű tehát, hogy a nyelvek rendszeresen használnák egy olyan szerepben, amely ezt a logikai műveletet nem tartalmazza.

Ezután a szerző – a végpontjelölő időhatározói mellékmondatoknak a magyarban lehetséges háromféle megvalósulását elemezve – egy olyan megközelítést mutat be, amely kiűszöböli az expletív tagadással kapcsolatos problémákat. A magyarázat két sarokpontja a következő: a) az *-ig* határozórag „végpontjelölő szerepű, azaz minden esetben egy időtartamot és egy időpontot vesz argumentumul”, [...] b) „a tagadás minden esetben ugyanabban a szintaktikai pozícióban kerül be a szerkezetbe” (237). Ezután áttekinti ennek a mondattípusnak a magyarban lehetséges három változatát: a) tagadás nélküli változat; b) tagadott változat, „normál szórend”; c) tagadott változat, igekötő–tagadás–ige szórend. Az elemzés nyomán azt az interpretációt javasolja, hogy „a tagadás kivételes tulajdonságai abból erednek, hogy nem ott értelmezzük, ahol a szerkezetbe beillesztésre került (és ahol a tagadást általában értelmezni szoktuk), hanem egy magasabb, a T (= tense, azaz igeidő) tartományon kívüli pozícióban, ahol túl magasan helyezkedik el ahhoz, hogy befolyásolja az eseményszerkezetet, vagy engedélyezze a negatív kvantorokat” (vö. 241–42). A tagadás rejtett mozgátása azonban a generatív grammatikában is igen újkeletű elképzelés, először 2005-ben bukkan fel. Ezért a szerző két további olyan megfigyelést is megemlít, amelyek megtámogatni látszanak az elemzését. Az egyik a tagadásos, de normál szórenddel álló mondatokban megfigyelhető *v o n a t k o z ó n é v m á s - m o z g a t á s* (vö. 243), a másik hogy a tagadást az igekötő–tagadás–ige sorrendű mondatokban nem a felszíni pozíciójában, hanem annál magasabban értelmezzük (*Emma itt marad, ameddig János biztosan nem alszik el* vs. *Emma itt marad, ameddig János biztosan el nem alszik*, vö. 244).

FORGÁCS TAMÁS